

Континуанти давнього **ε* у поліських говорах

Дослідження славистів різних епох вказують на те, що у другій половині X ст. у слов'ян вже не було носових звуків [Шевельов, 185; Stieber, 26; Бернштейн, 243]. У протосхіднослов'янських діалектах вони не мали фонемного статусу, а лише як реалізація груп *eN*, *aN*. Тому досить швидко втратили носовий призвук і реалізувались у звичайних голосних 'а та у. Свідчення найдавніших старокиївських пам'яток (Остромирове Євангеліє, Збірники Святослава тощо), а також записи іноземців $\text{Νεασητ} < *Ne\check{s}y\tau$, $\text{Βεροϋτζη} < *V\check{y}g\check{i}\check{s}$ - без жодних слідів назальності дають підстави для таких висновків [Stieber, 46]. Графічне відображення давніх **ε* > *а* та **ο* > *у* стали визначальними в східнослов'янських пам'ятках. Характерними вони були до 14-15 ст. і в північноукраїнських та південнобілоруських (поліських) пам'ятках. Причому континуант недієзного носового безвинятково реалізувався в звукові [у], оскільки іншого графемного передавання цього звука, крім *у*, *оу* в пам'ятках взагалі не засвідчено. Передньоязиковий носовий на письмі від 14 ст. у грамотах з теренів Полісся та Волині реалізується трояко: *ε*, *а*, *я* в прямій залежності від наголошуваності.

“З'ясуванню причин неоднакового розвитку на території українського мовного ареалу відповідників праслов'янського **ε* в зв'язку з розвитком етимологічного *а* після м'яких приголосних” присвячували свої дослідження як українські (І.Зілінський, Є.Тимченко, В.Ганцов, О.Курило, В.Латга, Ф.Жилко, А.Залеський, Г.Півторак) так і іноземні (Ф.Карський, В.Курашкевич, Ф.Філін) вчені.

Рефлекси давнього **ε* на великому просторі поліського наріччя характеризуються зараз різноманітними виявами: під наголосом – [’а], [e], в ненаголошеній позиції – [e], [i], [и], [а] [АУМ. – Т.1. - К.к. 49-53]. Однією з найоригінальніших північноукраїнських рис у системі вокалізму є **ε* > *e* в ненаголошених складах: [м'н'êсец', м'н'êсечник, пет'нанц'ет' (М), 'ловет (Ч), 'девет' (П), запре'гаї (В)]*.

Останнім часом у мовознавстві аксіоматичним стало твердження, що на східнослов'янському ґрунті носовий *ε* після втрати носового тембру перейшов у [ä], перед яким зберігається колишня м'якість приголосних, що мала місце перед голосним переднього ряду *ε* [Вступ, 81]. Процес переходу, на думку багатьох дослідників, був опосередкований: *ε* > *а* > *ä* > *а* (через стадію витворення обниженого голосного переднього ряду з поступовою втратою носового призвучу) [Півторак, 121-125; Залеський, 39-50; Филин, 238-239; Жилко 27-31]. Саме такий звук – нелабіалізований, низького піднесення, переднього ряду – і передавався у найдавніших давньоруських писемних пам'ятках літерою *а*. Дещо пізніше фіксується буква *ѧ* (*ѧа*) на місці **ε*, яка згодом повністю витісняє останню. Так графічно в подальшому передавався континуант давнього **ε* у пам'ятках, написаних у тій частині давньоруських діалектів, що склали в майбутньому основу південно-західного наріччя української мови та говорів російської мови. Щодо пам'яток древлянсько-сіверського ареалу (починаючи з XIV ст.), то тут маємо виразну самотню ознаку, яка чітко вирізняє їх з-поміж інших: на місці **ε* у ненаголошених складах писарі з плином часу часто писали букву *ε*. Очевидно, дані пам'яток а також сучасної (на час написання праць) діалектології, спонукали до висновку ряду вчених (В.Ганцов, Є.Тимченко, Ф.Жилко, Ю.Шевельов) про

* Приклади взято із фонотеки говорів Житомирщини (зберігається у Північноукраїнському діалектологічному центрі кафедри української мови Житомирського державного університету), записи до якої здійснювалися протягом 1996-2003 р.р. П – с. Пиріжки Малинського р-ну, Ч – смт. Чоповичі Малинського р-ну, М – с.Мелені Коростенського р-ну, В – с.Васьковичі Коростенського р-ну.

пряму континуацію $e < *e$ в ненаголошеній позиції в говірках Полісся і протиставлення цього процесу іншим українським діалектам [Тимченко, 476; Ганцов, 18; Шевельов, 183-185]. Найґрунтовнішою в плані заперечення подібної думки є стаття А.Залеського, опублікована ще в далекому 1970 році. Учений, залучивши багатий діалектний матеріал підготованого до друку I тому АУМ, намагався довести однозначність розвитку різних континуантів $*e$ в українських говорах, запропонованого в свій час іще О.Шахматовим, що “на спільносхіднослов’янському ґрунті праслов’янський e еволюціонував через ряд проміжних стадій у голосний \ddot{a} ; всі ж інші голосні, які зустрічаються тепер в окремих діалектах східнослов’янських мов на місці давнього e – це звуки нового, вторинного походження, наслідок змін уже власне звука \ddot{a} ” (Цит. за Залеським С. 41). Проте висновки вченого базуються передовсім на даних сучасної діалектології, матеріали пам’яток при цьому або не залучалися взагалі, або обмежено. Безпідставними і ненауковими вважає спроби пояснити безпосередню континуацію $*e > e$ Ф.Філін. Мовознавець схильний думати, що північноукраїнський перехід *пйат’ - пe’ти* не можна коментувати відірвано від східнослов’янського мовного тла. “Зміна \ddot{a} в e досить рано (з XI ст.) почалася після *шиплячих, ц, j*. Вона охопила лише деякі діалекти давньоруської мови, більша ж частина східнослов’янської території в цій позиції протиставлялась, ймовірно, a . Це e було відоме ряду давніх новгородських і псковських говорів, на території Галицько-Волинської Русі, можливо, в деяких західних областях. В XII-XIV ст. після пом’якшення напівм’яких приголосних звуження \ddot{i} почало розвиватися в південно-західних і північних українських говорах, у деяких західних говорах південновеликоруського наріччя, деяких рязанських, багатьох північновеликоруських і псковських говорах, можливо, і в багатьох білоруських районах. Абсолютно очевидно, що цей процес протікав у різних місцевостях як незалежні один від другого (в територіальному плані) фонетичні зміни [Філін, 209].

Спробуємо подивитись на проблему крізь призму відбиття колишнього $*e$ в писемних пам’ятках поліського ареалу. Найдавніших точно локалізованих поліських пам’яток небагато. Тому говорити про однозначне віднесення цих пам’яток до поліських непросто. Вирішальну роль щодо відображення лінгвальних рис у пам’ятці все ж відіграв писар, а не місце написання.

XIV ст.

У більшості грамот зберігається традиційне написання: \mathfrak{A} , очевидно, для передавання м’якості попереднього приголосного (відповідно до $*e$ та \ddot{a}) незалежно від позиції і \mathfrak{a} - для йотованого. Таке накреслення літер дозволяє лише зробити припущення щодо їх артикуляційного наповнення. Найдавніші написання з літерою \mathfrak{A} можуть лише породжувати різноманітні припущення щодо артикуляції відповідних звуків: *не блюдитесѦ* Г, 1341, *таѦгатиѦ* Г, 1352, *десаѦт(и)* (Г, 1388), *десаѦтого* (Г, 1302), *десаѦторо* (Г, 1387), *ѡ(т) кнѦзаѦ* (Г, 1341), *не примышлѦти* (Г, 1366) і под.

Рефлекс $*e > \varepsilon$ в ненаголошеній позиції: *светоѦ Богоматери, светоѦго, хотѦчи, до КолодезьковѦ, свѦсчнѦниками, свѦсченѦниковѦ, мѦсѦца, деведѦсять, тысеѦча, делѦчи* (Г, 1322 з копії 1628-29 р.р.); *дѦсѦ(т)* (Г, 1347, №10 з копії XIX ст.); *мѦѦсѦцѦ, не чинѦчи, впаѦетанѦя, пѦѦнезѦй, пѦѦнезѦми, але мовѦячи, присягнуѦти, присяѦти, свѦтый, тысеѦча* (Г, 1388), у різночитаннях *слышѦти, присеѦгою, светоѦѦ, присяѦгою, присеѦгати, взѦли, в дѦнь свѦѦты прѦтеѦгати, свѦѦтый мовѦчи, тысеѦчного, при кнеѦзи* (з копії 1507 року); *светоѦго, дѦялосѦ, ѡме, тысеѦча, робѦчи, платѦчы, хотѦчи, мѦсѦца, склонѦяючисѦ*. Писар ВалеріянѦ, писано у Вилни. (Г, 1389 з копії 1547 р.), *светоѦго* Івана (Г, 1396-1413).

У грамотах за XIV ст. лише п’ять характеризуються досліджуваним рефлексом. Однак у двох із них такі фіксації одиничні; ще дві подані у виданні на основі пізніших копій і лише в грамоті за 1388 рік можна припустити відбиття рефлексу $*e > \varepsilon$. Саме за наявність

такої континуації давнього ненаголошеного *ѣ* і робимо висновок про належність писаря цих грамот до носіїв поліського діалекту.

XV ст.

П'ятнадцяте століття особливих змін щодо передавання **ѣ* у пам'ятках не внесло. Під наголосом відзначимо єдиний рефлекс *сѣткомъ* (УГ, 1407) на основі публікації В.Курашкевича. Із 22 двох грамот, які упорядник В.Русанівський відніс до західнополіських, рефлекс **ѣ* > *ѣ* фіксовано: ц̣ркиви *Сѣтаго* Николага (УГ, 1401), *видѣчи* (УГ, 1401, 26), *посѣзеного* (УГ, 1480-1484), *увѣзатисѣ, на (с)ѣтого, дѣвѣносто* (УГ, 1489, №15), *дѣсѣть* (УГ, 1489 №17), *увѣзатисѣ на сѣтого гана* (УГ, 1489 №19), *тисѣча* чотириста *дѣвѣтдѣсѣть* осмое *мѣсѣца* Сѣнтѣбрии (УГ, 1498).

XVI ст.

Починаючи від XVI ст., можемо напевно констатувати, що розмовна поліська фонетична риса *ѣ* > *ѣ* у ненаголошеній позиції стає правописним писемним узусом, який згодом обіймає ареал значно ширший від живомовної реалізації: *за памѣ(ти)* (АЛ 1561, 100), *хотѣчи* (АЛ 1561, 100), *стоѣчи* (АЛ 1561, 100), *сѣто(и)* (АЛ 1561, 100 зв.), *сѣтая* (АЛ 1561, 100 зв.), *увѣзѣ(н)ѣ* (АЛ 1561, 100 зв.), *тисѣча* (АЛ 1561, 101);

тисѣча (ВГ 1571, 17), *по дѣсѣти* (ВГ 1579,25), *увѣза(л)* (ВГ 1577, 27), *мисѣца* (ВГ 1570, 28), *сѣтое* (ВГ 1567, 30), *хотѣчи* (ВГ 1567, 30), *вѣз(м)шии* (ВГ 1569, 37), *увѣзати* (ВГ 1569, 42), *то(з)[о] три тис(ѣ)ч(и)* (ВГ 1569, 56), *при памѣти* (ВГ 1569, 57), *доходѣчи* (ВГ 1569, 65), *помнѣчи* (ВГ 1571, 161), *личѣчи* (ВГ 1577, 170), *бачѣ(чи), ... памѣтаю(чи)* (ВГ 1577, 203);

вгледѣши (АКр. 1568, 34 зв.), *два^оцѣтѣро* (АКр. 1568, 36), *жѣдати* (АКр. 1568, 37), *памѣти* (АКр. 1568, 38), *вгледѣаючисѣ* (АКр. 1568, 41), *пѣ^мсотъ* (АКр. 1568, 42), *повѣдѣли* (АКр. 1568, 42 зв.), *хотѣчисѣ* (АКр. 1568, 42 зв.), *Сѣто^о* Прѣчистой (АКр. 1568, 44 зв.), *просѣчи* (АКр. 1568, 44 зв.), *тисѣ^чного пѣ^мсотного* (АКр. 1568, 44а зв.), *для памѣти* (АКр. 1568, 46), *сѣтого* Михала (АКр. 1568, 46 зв.), *бачѣчи* (АКр. 1568, 46 зв.), *присѣга^м* (АКр. 1568, 47 зв.), *всѣгну^л* (АКр. 1568, 48), *пѣ^мсотъ* (АКр. 1568, 59);

с пѣты, стоѣчи (КПС, 1595, 63), *присѣгли* (КПС, 1595, 67), *Кнѣгинѣю* (КПС, 1595,70), *дѣвѣтдѣсѣть* (КПС, 1597, 97), *стѣгаючи(х)ся* (КПС, 1599, 122),

звѣза(в)шии (АЖ -1, 1582-1588, 39), *пѣ(т)дѣся(т)* (АЖ -1, 1582-1588, 40), *выпрѣ(з)ла* (АЖ -1, 1582-1588, 45), *дѣсѣт* (АЖ -1, 1582-1588, 45), *знѣли* (АЖ -1, 1582-1588, 53), *перѣнѣшии* (АЖ -1, 1582-1588, 54), *вгледѣ(н)ѣ* (АЖ -1, 1582-1588, 86), *потѣгаль* (АЖ -1, 1582-1588, 152),

дѣвѣ^тсото^о (АК - 1590,1), *сѣтомихалскиѣ* (АК - 1590,1), зв., *пѣтисѣта копами* (АК - 1590, 2), *стоѣчи* (АК - 1590, 2), *дѣсѣ^т* (АК - 1590, 2), *вѣ^бтѣ^жливѣ* (АК - 1590, 2 зв.), *хотѣчи* (АК - 1590, 4), *дѣсѣтѣро* (АК - 1590, 5), *тисѣча* (АК - 1590, 5 зв.), *звѣза^вшии* (АК - 1590, 10 зв.), *сѣтои* (АК - 1590, 10 зв.), *тѣга^лся* (АК - 1590, 14), *ѣ^чмѣню* (АК - 1590, 19 зв.);

У Крехівському апостолі ця риса фіксується послідовно: *мѣ^всец, пѣ^внези, тисѣча, памѣт, памѣтайте, споменул, лекался, колодезя, десѣтину, осѣгали, вытрѣсиши, огледали, глиненныи, дванѣдцѣтый, шѣдѣ^вти, почѣли, свѣтыми, звѣзали, походѣт, присѣгнул, бачѣчи, губѣчи, ломѣчи, затмилося, удалисѣ* тощо [Огієнко, 249-251].

Писар Житомирського Євангелія 1571 року досить часто відбивав поліський рефлекс *ѣ* < **ѣ*: *мовѣчі* (ВЄ, Мт. Зач. 27, гл. 8), *с тѣжбѣтом* (ВЄ, Мт. Зач. 11, гл. 5), *нѣ присѣгай ... присѣгу* (ВЄ, Мт. Зач. 14, гл. 5) *вгледѣаю (вгледѣаю ПЄ)* (ВЄ, Мр. Зач. 54, гл. 12), *тисѣчи* (ВЄ, післямова до Лк.) *в сѣтом* (ВЄ, прередмова до Ів.), *клѣнис* (ВЄ, Мт. Зач. 10, гл. 5), *по пѣддѣсѣятниці* (ВЄ, Мт. Зач. 15, гл. 5, зноска), *клѣнущих* (ВЄ, Мт. Зач. 15, гл. 5), *видѣчі* (ВЄ, Мт. гл. 6), *молечіся* (ВЄ, Мт. гл. 6), *звѣзавшіи* (ВЄ, Мт. гл. 27), *говорѣчі* (ВЄ, Мт. гл. 27), *оуклѣкаючі* (ВЄ, Мт. гл. 27), *смотрѣчі* (ВЄ, Мт. гл. 27), *споменулі* (ВЄ, Мт. гл. 27), *нѣ помѣтаѣтѣ* (ВЄ, Мр. гл. 8), *дванѣдѣсѣт* (ВЄ, Мр. гл. 10), *з вѣзѣня* (ВЄ, Лк. гл. 13), *мѣнѣ*

глядити (ВЄ, Лк. зач.), *свѣтый* (ВЄ, Ів. гл. 14), *колодезь* (ВЄ, Ів. Зач. 12, гл. 4) *оуспоменѣт* (ВЄ, Ів. гл. 14) [Мойсієнко, 204].

У Пересопницькому Євангелії писар вживає переважно букву **ѣ** як на місці **е**, так і **’а**, тому виділити в пам’ятці (вочевидь властиві мовленню писарів) аналізовані рефлексії не видається за можливе. Факти досліджуваного явища поодинокі: *имѣ, пѣнѣзь* [ПС, 506, 610]

У «Ключі царства небесного...» Г.Смотрицького 1587 року *памѣтаѣтѣ 8, оу бѣга лѣтъ тысяча якъ день единъ 21, гледитъ 28, десѣти дновъ 30, въводѣчи 33, досѣгати 35*. [цитовано за оригіналами, що зберігаються у відділі стародруків Наукової бібліотеки ім. В.Вернадського НАНУ. Шифр: П 208 та у відділі рідкісної книги Наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАНУ. Шифр: См. Ключ...СП II 2215].

XVII ст.

хотѣчи сѣ пригледѣтъ (КПС, 1600, 141), *досѣгнути* (КПС, 1600, 151), *присѣгами* нашими (КПС, 1600, 160), *пѣту собѣ мѣнѣчи* (КПС, 1600, 161), *тисѣча* (КПС, 1639, 236), *граници чинѣныѣ* (КПС, 1639), 240), *нѣ хотѣчи* (КПС, 1644, 292);

робѣчи (АЖ – 1605, 87), *свѣщѣ(н)ника* (АЖ – 1605, 87), *боронѣчи* (АЖ - 1605, 71), *увѣза(н)* (АЖ – 1605, 99), *всѣгнули* (АЖ – 1649, 129), *почѣли* (АЖ – 1605, 180), *уходѣчи* (АЖ – 1605, 185), *памѣтати* (АЖ – 1605, 198), *пѣти* ‘п’яти’ (АЖ – 1605, 206), *свѣтого* (АЖ – 1605, 210), *дѣвѣтънадѣцѣтого* (АЖ – 1605, 219);

на десѣт тисѣчѣй (АЖ – 1609, 3 зв.), *пѣтсот* (АЖ – 1609, 38), *увѣзал* (АЖ – 1609, 26 зв.), *пѣ(ти)дѣся(т)* (АЖ – 1609, 34 зв.), *пѣнѣзѣй* (АЖ – 1609, 38 зв.), *чѣлѣди* (АЖ – 1609, 46 зв.);

чинѣчи (АК – 1611, 2 зв.), *привѣзавшии* (АК – 1611, 17 зв.), *увѣза(л)* (АК – 1611, 44 зв.), *повѣзавши* (АК – 1611, 42 зв.), *звѣза(т)* (АК – 1611, 17), *уходѣчи* (АК – 1611, 16 зв.), *тисѣча* (АК – 1611, 2 зв.), *свѣтого* (АК – 1611, 46), *памѣти* (АК – 1611, 2 зв.), *нѣ памѣтаючи* (АК – 1611, 16 зв.), *пѣтна(д)ца(т)* (АК – 1611, 5 зв.), *пѣ(т)дѣся(т)* (АК – 1611, 17 зв.), *присѣги* (АК – 1611, 45), *пѣти* (АК – 1611, 30 зв.), *доводѣчи* (АК – 1611, 61), *просѣчи* (АК – 1611, 17 зв.), *ѡ(г)лѣдавши* (АК – 1611, 15), *ѡ(г)лѣдаючи* (АК – 1611, 20 зв.), *ѡлѣда(л)* (АК – 1611, 20), *нѣ мислѣчи* (АК – 1611, 41 зв.), *мисѣцу* (АК – 1611, 47 зв.), *кнѣ(ж)ны* (АК – 1611, 34), *на (и)мѣ* (АК – 1611, 30 зв.), *нѣ прѣтѣгаючи* (АК – 1611, 46), *дѣсѣ(т)* (АК – 1611, 5 зв.), *взѣли* (АК – 1611, 14 зв.), *боронѣчи* (АК – 1611, 18 зв.);

кнѣжати (АК – 1635, 238), *тисѣча* (АК – 1635, 238), *ѡбонѣза^т* (АК – 1635, 240), *видѣчи* (АК – 1635, 241 зв.), *уходѣчи* (АК – 1635, 241 зв.), *нѣ ѡлѣдаючи сѣ* (АК – 1635, 242 зв.), *ѡ^тходѣчи* (АК – 1635, 244), *свѣсчѣника* (АК – 1635, 249 зв.), *взѣли* (АК – 1635, 250), *чѣлѣ^т* (АК – 1635, 252), *знѣли* (АК – 1635, 253), *рѣдѣно* (АК – 1635, 295), *почѣли* (АК – 1635, 297), *вѣрѣчи^т* (АК – 1635, 303). Під наголосом, звичайно, фіксації є одиничні *за пѣ^т гроши^т* (АК – 1590, 10), *присѣгою* (АК – 1635, 240 зв.);

почѣли (АЖ - 1649, 9), *заносѣчи* (АЖ - 1649, 13 зв.), *важѣчи* (АЖ - 1649, 15 зв.), *памѣти* (АЖ - 1649, 138), *кнѣ(ж)ны* (АЖ - 1649, 159), *мѣсѣца* (АЖ – 1649, 159);

память, уберусе, казавшысе, ѣзыками, памяти [Meleško, 116-118].

Не зовсім зрозумілою є констатація В.Вітковським, характеризуючи мову творів Іоанікія Галятівського на тлі інших авторів 17 ст., вживання **ѣ** відповідно до ненаголошеного **е** та **’а** як нормативної риси української літературно-писемної мови того часу [Witkowski, 135]. Дослідниця мови творів письменника І.Чепіга такої риси вокалізму не виділяє взагалі [Чепіга, 32-34]. Письменник букву **ѣ** писав переважно згідно з етимологією. Навряд чи виправдано буде вважати, що на місці літери **ѣ** у словах *мовѣтъ, молѣтъсѣ, памѣтъ* тощо вимовлявся автором звук *zblizony lub identyczny z ѣ*. Така ж графема вживається письменником і на позначення **а(я) творѣ, сѣдѣчій, пропѣтаго** тощо.

Фіксуються аналізовані рефлексії **й** у студіях інших дослідників. В.Курашкевич у “Галицько-волинських грамотах XIV-XV ст.” наводить 6 випадків написання **ѣ** відповідно до

етимологічних **а** або **ѧ**. Правда, приклади з написанням **ѣ** на місці **ѣ** у слові □□□□□□ (під наголосом) коментується вченим „objawem różnoscnej wymowy nieakcentowanego **ѧ** jak **ѣ** podobnie jak **ѣ** z nieakcentowanego **ѣ**, co dziś jest charakterystyczną cechą gwar różnoscnych”. [Kuraszkiewicz, 80]. В.Німчук припускає, що Київський Псалтир 1397 року і Московське Євангеліє 1393 року написала одна людина, яка, найімовірніше, була носієм поліського діалекту. Одним із аргументів ученого є наявність в обох пам’ятках переголосу **’а, ѣ > е** в ненаголошеній позиції: *прозѣбати, прозѣбающемоу, засѣць, мѣденая, внутрєня* тощо у КП [Німчук 1997, 222]; *истѣзаю, прозѣбаєть, гражєнь, плєсастє* у МЄ [Там само, 226]. Євангеліє 1581 року у перекладі Негалевського характеризується численними прикладами подібного переходу: *тисѣча, свєтый, дєсєть, дѣвєть, памєть* тощо [Назаревский 44-45].

Західноруські (за термінологією Карського) пам’ятки (маємо на увазі грамоти та документи, що походять з теренів Білорусі) XV-XVI ст. досить активно характеризуються вживанням **ѣ** відповідно до **ѧ, я** у ненаголошених позиціях. На місці **ѧ**: *гледели, памє^m, оуспомену^l, ѡсєгнули, сталасє, не боисє, противитсє, ѡдиннадцєть, двадцєть, тридцєти* тощо; на місці **я**: *мѣденого, сєленє, єдовитого, шлєхєтнє, над яслєми, моучєли*. Трапляються й випадки під наголосом *побєжєти, гоучєла, поѣщєють* [Карский, 291]. У литовських літописах (за списком кінця XV – початку XVI ст.) *нарєдилѣ, поменуша, кнєгини, свѣтослав, памєтати, месники, втєгнули, свєщенници, служєчи* [Карский Лит., 222]. Ця риса - характерна у перекладі Біблії Ф.Скориною: *памєтовали, присєга, мєсєць, вѣблєдокѣ, внучєта, свєтыи, свєщенник, привєзали, грѡзѣчи, нє мєдлѣчи, пєти, дєсєть, тридцєть, рєдоваѧ, мєкчєшишєє* а також *зєць, прєпєсєль* [Владимиров, 262-263]. У катехизисі 1562 року, писаному в Несвіжі: *свєтого, свѣщєнниковѣ, ѡсвѣщєныє, памєтати, упоменути, глєдѣти, притєгнути, тисєчи, дєвѣтины, плєменика*, а також на місці **а** *нєприєтєлѧ, клєнєтисѧ, вѣзбранєющимѣ, слѣшєли, ѡдєржєли* [Карский Катех., 191-192]. У Катехизисі 1585 року, писаному у Вільні: *свєтаго, сє...оучити, посвєтитєль, прєнасвєтѣшоу, свєтитисѧ, мнѡжилосє, памєть, памєтуи, присєгають, свєтыню, истєзєни* тощо [Fałowski, 36]. У Євангелії Тяпинського (бл. 1570 р.) написання з **ѣ** вже є превалюючим: із 320 уживаних в пам’ятці активних дієприкметників з темою **-і-** у 238 відзначено суфікс з **-ѣн-** *видѣчи, мѡвєчи* тощо [Клімаў, 13].

Досить активно така ж риса проступає і в південновеликоруських пам’ятках 17 ст.: *поменуць, пєтнадцєт, дєсєти, дєсєтина, пєти лѣт, чєлєдницє, полпєтє, пєти сынов, свєтитєльскої, кнєгинє, мєсникѣ, завєзєв, привєзєли, свєщенник, нє поєсницє, нє свєтой* [Котков, 64-65]. Тут варто додати, що поряд із такими прикладами зафіксовано випадки переходу **’а > е**, зокрема після шиплячих і аффрикат *лошєдєх, ржєныє, гѡнчєрє* тощо. У цих пам’ятках також досить широко представлено явище акання. Тому досліджувану рису С.Котков коментує в контексті акання, а саме як прояв дисимілятивного якання [Там само]. У рукописному збірнику XV ст., відомого під назвою “Літопис Авраамки”, написаному у Смоленську не пізніше 1495 року, **ѣ** відповідно до **ѧ** та **я** знаходимо як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції: *знамєньє прѡявлєшє, дєржєль єси, пєчєлємѣ; слѣшєти, новгородци послєшє, почєлѣ блѣшє грєбєть* Під наголосом прояв такого перезвуку Є.Карський пов’язує із подібним у новгородських та псковських пам’ятках, без наголошення – вважає рисою західноруською [Карский Авр., 350].

У південноукраїнських пам’ятках (галицьких, молдавських грамотах) XIV-XV ст. цей рефлекс або відсутній взагалі, або трапляється спорадично [Курашкевич, 80; Ярошенко, 16]. “Випадків переходу **я** в **ѣ** у південноруських пам’ятках не спостерігається. Такі випадки як *свєзаніє, дєсєтєма, двадцєть* тощо пояснюються впливом білоруського вокалізму” [Шимановский, 24]. Жодного випадку подібного перезвуку не трапляється у пам’ятках, писаних у Холмі в XVII ст. [Łesiów 467-471; Мойсієнко Холм, 553-563]. Характеризуючи фонетику війтівських книг села Одрехови, І.Керницький трактує поодинокі написання *дєвє^m*,

мисеца як польські запозичення [Керницький, 98]. У 10 аналізованих західноукраїнських пам'ятках XVII-XVIII ст. М.Лесів виділяє лише два випадки написання *e* відповідно до *ę*: *ohledalъ, ledwo se zmestyly* і вважає цю рису спільною для північних і південно-західних (за винятком лемківських, бойківських і закарпатських) говірок [Łesiów 1965, 356]. Не відзначено перезвук *'a, ę > e* в ненаголошеній позиції і в Скотарському Євангелії 1588 року [Німчук СС, 5-17]. Поплутування літер *ε* з *а* □□□□□□□□□□, □□□□□□□□, □□□□□□□□, □□□□□□□□, □^т□□□□, □□□□□□□□, □□□□□□□□ Ярошенко вважає впливом середньо-болгарської графіки [Ярошенко, 16]. М.Антошин схильний вважати написання *пет* відповідно до *пѣтъ, на имѣ* відповідно до *на имѣ* у молдавських грамотах XIV-XV ст. відображенням буковинської і покутської діалетної стихії [Антошин, 24]. У переважній більшості випадків, за даними другої половини XVII - першої половини XVIII ст. звук *'a* відповідно до давнього *ę* у ненаголошеній позиції був властивий лубенським говіркам і в минулому. Лише в записах, що стосуються деяких сіл, або в тексті писаря трапляється *e*: *паметним, девятєро надцетєро, двадцетъ, десетъ* [Варченко, 93].

Інша картина постає у діловому мовленні південноукраїнських канцелярій XVII ст. Так, у Лохвицькій книзі знаходимо *паметним, до десєти, отприсєгнул, тридєт, двадцєти, памєти*, які трапляються часто [Лохвицька книга, 10]. Нерідко фіксується *e* відповідно до давніх *'a* та *ę* в описах українських замків із теренів Середньої Наддніпряни: *земенинъ, полоненикъ, деревєные, девєтъ, Костєтинъ, Шєповаль*; трапляється також *єйце, заєць* [Тимошенко, 398]. Дослідник цю рису трактує впливом білорусько-північноукраїнської зміни ненаголошеного *a* в *e* після м'яких (стверділих) приголосних [Там само].

Представлений вище матеріал засвідчує, що в писемних пам'ятках із теренів Полісся з плином часу частотність рефлексії *ę > e* у ненаголошених складах зростає. Нема сумніву, що ця вокалічна риса була для писарів-поліщуків (вихідців із північноукраїнських чи південнобілоруських земель) настільки очевидною і в живому мовленні властивою, що досить швидко стала превалювати і в орфографії. Інакше важко пояснити у грамоті за 1388 рік аж п'ять написань з *e* відповідно до давнього *ę* ненаголошеного (двічі у слові *пѣнєзєй*); у Київському Псалтирі 1397 року - три. При повному домінуванні в інших грамотах цього періоду у таких позиціях графем *а* та *я*, цей факт досить промовистий. Виразна поліська фонетична особливість вже в XIV ст. здолала старий орфографічний церковнослов'янський узус і в XVI ст. стала фактично нормою (і не тільки для поліських писарів).

На жаль, ми не маємо більш ранніх точно локалізованих поліських писемних пам'яток, але і документи XIV ст. вже досить красномовно свідчать сталість континуації *ę > e* (йдеться не про поодинокі випадки) в ненаголошених позиціях у мовленні поліщуків. Відзначимо, що графема *а*, яку фіксовано в тих само позиціях, дуже ймовірно відбивала звук [e], а не [a], оскільки з часом буква *а* все частіше витісняється саме *е*, а не *ѣ* (графема □ в українському скорописі з'являється значно пізніше).

Поряд із відзначеним вище процесом *ę > e* у ненаголошених позиціях, поліські пам'ятки спорадично засвідчують перехід *'a > e* : щоправда, переважно у запозичених словах: *сѣ^тѣбра* (АКр. 1568, 37 зв.), *ѡѣѣбра* (АКр. 1568, 42), *Костѣ^тѣти^т* (АКр. 1568, 46 зв.), *поѣ^с* (АК – 1590, 2), *дѣ^ржєли* (АК – 1590, 2), *дѣ^ржєчи* (АК – 1590, 2 зв.), *поѣсомъ* (Meleško, 118), *гєнвєра* (АК – 1635, 237 зв.), *сєнтѣбра* (АК – 1635, 239), *урєдъ* (АК – 1635, 302). Іноді писар АК 1590 року вживає *ε < 'a* у прізвищі *Жєславъско^т* (АК – 1590, 6), *Костє(н)тинъ* (АЖ –1, 1582-1588, 92), *сє(н)тѣбра* (АЖ –1, 1582-1588, 97), *єрмѣ(к)* (про одяг) (АЖ – 1, 1582-1588, 106), *ѡ(к)тѣбровы(х)* (АЖ –2, 1649, 146). Перезвук *'a > e* у написаннях *дѣ(д)ки* моє (ВГ, 1569, 65), *чєлѣд* (АЖ – 1, 1582-1588, 77), *шлѣхє(т)скиє* (АЖ – 1, 1582-1588, 72) малоімовірний, оскільки у хронологічно пізніших грамотах, коли літера *а* починає вживатися рідше, буква *е* у подібних випадках не фіксується.

Одиничні випадки вживання у пам'ятках із теренів Полісся $\epsilon > e$ під наголосом: *свето* (Акр. 1568, 44а зв.), *ѡ(б)тѣ(ж)ливѣ* (АЖ – 2, 1605, 45), *стѣжбитом* (ВС, Мт. Зач. 11, гл. 5), *свѣтѣ* ри^мскомъ (Акр. 1568, 53), *присѣгу* (Акр. 1568, 47 зв.), *присѣгу* (ВС, Мт. Зач. 14, гл. 5).

Дані сучасної діалектології дозволяють окреслити досить точно арел поширення досліджуваного явища: північноукраїнське наріччя - північні говірки Чернігівщини, Київщини, Житомирщини, Рівненщини, крайня західна межа поширення – течія річки Стир [АУМ. – Т.1. – К.к. 48 (*колодез'*), 49 (*месец'*), 52 (*запрежу*), 53 (*памет'*); Т.2. – К.к. 42, 44, 45, 46; АУМ. Т.3. Ч.3. -К.к. 4, 10] та південнобілоруські говірки: *ходз'ец'*, *ход'ем'* - правобережжя Горині [ЛГБГ, К. 23]; *пам'ец'*, *зайец*, *дзесець* – умовна лінія - на північ від Берези, - середня течія річки Лань – басейн Ясельди - на південь від Ганцевич – Бобруйськ – Слуцьк - на північ від Солігорська – Калинковичі – устя Сожі. – [Там само, К. 27; ДАБМ, К.19]. Ці ізоглоси цілком ув'язуються із твердженням Є.Карського про те, що “перехід *а в е* насправді не відомий багатьом білоруським говорам”, це явище “особливо поширене на півдні і південному заході Білорусі; на півдні бачимо збіг із подібною рисою північно-малоруських говорів” [Карский Бел., 99, 102].

У підляських говірках * ϵ змінилося, як правило, в *е* у ненаголошеній позиції *mieseć*, *kolodeć*, *dewet'* [Kuraszkiewicz 1985, 127-129, 133]; *деветь*, *десеть*, *колодезь* [Лесів 1997, 411]. На південно-східному Підляшші, а також у говірках Холмщини домінує рефлекс *'а* [Czyżewski, 139; Kuraszkiewicz 1985, 136, 139, 141].

Перезвук *'а*, $\epsilon > e$ відомий і в інших теренах Славії: у новгородсько-псковських говорах після споконвічно м'яких незалежно від наголосу від X-XI ст.; у польських (мазовецьких та великопольських) після м'яких та й відомий з XIV ст., проте у XVI ст. цієї тенденції вже не засвідчено; у чеській в XII-XIII ст. між м'якими приголосними та в кінці слова після м'яких, що стало літературною нормою, зрештою, в говірках південно-західного наріччя української мови під наголосом [Півторак. – С. 124-125] (сучасний просторовий вияв аналізованого явища в слов'янських мовах чітко проілюстровано на картах ЗЛА [ОЛА, кк. 3, 12, 20, 21]). Однак, тут варто зауважити, що з усіх східнослов'янських територіально-мовних утворень, де відомий перезвук, лише в польських пам'ятках (причому найдавніших точно локалізованих) ця риса так послідовно знайшла відображення.

Небагато живомовних фонетичних рис у писемних пам'ятках, писаних спочатку в канцеляріях Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої, знайшли таке послідовне відбиття у літературній мові того часу, як рефлексія ненаголошеного $\epsilon > e$. Аналізоване явище перейшло межі реального живомовного поширення і фіксується в пам'ятках, писаних фактично на всій території Білорусі, а також у Вільно, Троках та дещо рідше - в південноукраїнських (частіше у наддніпрянських, спорадично у південнозахідних). Таким чином, дані пам'яток і сучасної діалектології дозволяють виділити праареал постання інновації * $\epsilon > e$ в ненаголошеній позиції на східнослов'янських теренах – це Полісся. Найстабільніше континуант праслов'янського ненаголошеного $\epsilon > e$ утримується саме в говірках правобережного Поприп'яття та північних районах Рівненщини, Житомирщини і Київщини, тобто серцевинних, на нашу думку, цього лінгвального явища. Очевидно, що і на польській периферії досліджуваного рефлексу – Підляшшя, Волинь на захід від р. Стир, північно-східна Чернігівщина та суміжні білоруські і російські говірки – також у минулому ця польська риса домінувала. Однак з часом людність згаданих територій вже в ранні історичні періоди вступала в контакт із носіями мови, що характеризувалась виразними іншими рисами. На північному сході польський комплекс зіштовхнувся з білоруськими та російськими мовними системами, на південному заході – з карпатоукраїнськими та польськими. Безсумнівно (слідом за В.Курашкевичем), варто визнати підляські говірки за архаїчні, як і решту польських, однак цілком доречно припустити і той факт, що Підляшшя разом із західним Поліссям, відчутно лінгвально зазнавали змін під впливом сусідніх

південно-західних українських та малопольських і мазовецьких діалектів. Саме крізь призму таких упливів і варто пояснювати затухання ненаголошеного $\epsilon > e$ в західнополіських говірках та розмаїття рефлексів відповідно до давнього $*\epsilon$ як в наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях у підляських. Дуже ймовірно, що поліська ізофона $\epsilon > e$ не під наголосом на сході сягала говірок сучасних Брянщини, Курщини, Білгородщини, де, думаємо, не зовсім виправдано важати написання у пам'ятках *деветь* і т. ін. (слідом за С.Котковим) проявом дисимілятивного акання. Чи не доречніше тут припустити взаємопроникнення фонетичних рис двох різних лінгвосистем – поліської та акаючої південновеликоруської. Затухання поліського рефлексу ненаголошеного $\epsilon > e$ чимдалі на північний схід так само очевидне, як «акання» – на південний захід. Непрямим доказом на користь поліського впливу у розвитку досліджуваного рефлексу в південновеликоруських говірках XVII ст. може слугувати і той факт, що вже від XVI ст. документально засвідчено правобережнополіських та волинських „уходників” на лубенських землях [Маркевич, 99-10] і прямим – заселення Слобожанщини (Білгородщина, Вороніжчина): 1638 рік полк Остряниці; 1652 рік полк Івана Дзиковського (Зінковського), у складі яких також були вихідці із правобережного Полісся [Грушевський, 419-420].

Нарешті, до дискусії про безпосередність $\epsilon > e$ чи опосередкованість $\epsilon > 'a > e$ континуації колишнього передньорядного носового додамо те, що попри майже цілковитий збіг давніх $\epsilon, 'a > e$ в наголошеній позиції (*намет' поїес*) у сучасних поліських говорах, все ж припущення вчених, прихильників безпосередньої континуації $\epsilon > e$ (В.Ганцов, Є.Тимченко, Ф.Жилко, Ю.Шевельов) - небезпідставні. Розглядаючи аналізовану рису крізь призму розвитку поліського вокалізму, який, як відомо, безпосередньо залежав від наголошеності/ненаголошеності, відзначимо, що шлях поліського e з давнього $*\epsilon$ не під наголосом подібний до e з $*\epsilon$ та, певною мірою, e з $*e$. Якісне протиставлення поліських континуантів давніх $*\epsilon$ та $*\epsilon$ залежно від наголосу, очевидно, намітилось ще в передісторичну епоху, коли в племінних діалектах древлян і сіверян після занепаду в давньоруських говорах музикального політонічного наголосу й заміни його монотонічним динамічним виникла в цих говорах нова просодична модель з узагальненням диференційної риси довготи й супровідної їй напруженості артикуляції голосних у наголошених складах супроти недовгих і ненапружених у ненаголошених) [Залеський. – С. 43]. А. Залеський однозначно стверджує, що всім східнослов'янським говорам був відомий спільний континуант праслов'янського $\epsilon > /ä/$, що мав певний час статус самостійної фонемі [Залеський. – С. 44]. Однак, вважаємо, що міркування Ф.Жилка про нерозрізнення вже у племінних діалектах древлян і сіверян фонем $/\epsilon/ > /e/$, $/\epsilon/ > /e/$ цілком слушні [Жилко 1962, 3-4]. Принаймні неспростовних контраргументів ніхто не навів. Аргументація А.Залеського (до нього О.Шахматова, пізніше – Ф.Філіна) ґрунтується на ідеї існування єдиної (чи близької) давньоруської мовної системи на східнослов'янських землях до XI-XII ст. як мінімум. Вважаємо, що в цей час (XI-XII ст.) не тільки східнослов'янський, але й український територіально-мовний простір вже був виразно здиференційований і однаковою фонологічною системою не характеризувався. Очевидно, що звук, який передавався у ранніх киеворуських пам'ятках літерою **ѣ** в передісторичну епоху вже артикуляційно відрізнявся не лише у проторосійсько-білоруських та протоукраїнських, але й у південно- та північноукраїнських діалектах. Щодо звукового відповідника букви **ѣ**, то найвірогідніше, ще до деназалізації цей звук уже був дещо обнижений [**ä**] [пор. Бернштейн, 243]. А звідси, після втрати носового призвуку на місці дієзного носового носії поліського діалекту – древляни, сіверяни, волиняни, можливо, дреговичі - вже вимовляли неоднакові звуки: під наголосом той таки обнижений голосний переднього ряду тільки більш напружений [**ä**] та [e] в ненаголошеній позиції. Можливо, до певної міри мав рацію В.Курашкевич, який і намагався коментувати підляський (із загальними висновками щодо всього поліського) вокалізм залежно від наголосу, який мав однаковий або подібний розвиток. Не можна однозначно

заперечити думку вченого щодо ймовірного розвитку під наголосом звука неоднорідної артикуляції і на місці наголошеного 'а < (є). Проте важко погодитися із висновками В.Курашкевича щодо розвою *є в 'а через стадію дифтонгів у ненаголошеній позиції. «Дифтонгічна вимова *ja* розвинулася, очевидно, і в ненаголошеній позиції, інакше незрозумілим був би розвиток 'а у ненаголошеній позиції у говорах того ж типу у словах типу *десять* і *десять*. Пізніше, можливо у 14 ст. розпочалася редукуюча дія акценту: спрощення дифтонгів у ненаголошеній позиції. Дифтонг *ia* спрощувався до найближчих *e* та *a* *десять, тисяча* [Kuraszkiewicz 1985, 149]. Однак крім підляських говірок, дифтонг *ja* під наголосом *mniąso, z'iat'a* ніде більше на Поліссі не засвідчено. А «редуюча дія акценту» на Поліссі розпочалася явно ще до XIV ст. Очевидно, що становлення поліської акцентуації не пов'язане з «ідучим з півночі і сходу (Московія) сильним експіраторним наголосом, який білоруським діалектам приніс акання, а на українській території обмежився послабленням неакцентованого вокалізму» [Kuraszkiewicz Pruczynek, 89]. У поліських пам'ятках XIV ст. перезвук *ε > e* не під наголосом вже фіксується (не одиничні випадки). Думаємо, ніщо не суперечить припущенню про розвиток поліської системи наголошуваності з подальшим розрізненням наголошеного і ненаголошеного вокалізму ще в племінну епоху – VIII-IX ст. (коли носовий тембр голосні повністю не втратили). Цим розвитком поліське наріччя різко протиставляється решті суміжних, де доля вокалів від наголосу або не залежала взагалі, або була менш залежною. У діалектах південно-західних все ж повністю відхилити екстралінгвальний чинник перезвуку *ä > e* незалежно від наголосу повністю не можна. Це була периферія східнослов'янської людності і надто активна зона міграції та контактів як із слов'янськими (поляки, словаки) етносами, так і неслов'янськими (мадяри, румуни), більшості з яких, до речі, такий перезвук відомий [Dejna, С. 158-161; Sławski-Stieber, 65-67; ОЛА, Кк. 42, 44]. Говорити про екстралінгвальний чинник у розвитку рефлексії *ε > e* у ненаголошеній позиції, наприклад, у говірках півночі Київщини та Житомирщини нема сенсу через відсутність їхніх безпосередніх контактів з діалектоносіями інших мовних систем, де такий перезвук відомий.

Основним аргументом прихильників опосередкованого розвитку *ε > ä > e* в ненаголошених складах у поліських говірках є приблизний збіг ареалів поширення *ε > e* та 'а > e. Але цілком ймовірно, що розвиток цих двох процесів пов'язаний із становленням поліського вокалізму у зв'язку з новою системою наголошуваності і проходив майже одночасно. У X-XI ст., коли якість поліських голосних уже прямо залежала від наголосу і опозиція □□□□□ - κ□□□ε, □□□□□ - κ□□□□□□□□□□, очевидно, проявлялась (як і □□ε□□ - □ε□□□□□), а тому з втратою носового тембру протиставлення □ε□□□□□ - □ε□ε□□□□ лягло на благодатний ґрунт. Витворення рефлексів колишнього *є залежно від наголосу однозначно потрібно пов'язати із розвитком *ě в говірках окресленого ареалу. Адже континуанти цих двох фонем територіально вражають співпадають, при цьому особливо варто наголосити, що збігаються й ізофони регулярного ствердіння приголосних перед ненаголошеними *e < ('a, ε)* та *e < (ě)* [АУМ. – Т.3. – Ч.3. – К., 2001. – К.к. 4, 6, 14].

Якщо припустити, що *e* в ненаголошеній позиції розвинулося не безпосередньо з *ε*, а через стадію *ä*, то і ятевий континуант, логічно думати, повинен би був мати якусь проміжну стадію - *ě > ? > e*, що не засвідчено ні в пам'ятках, ні в сучасних говорах. Адже наслідки розвитку цих псл. фонем на поліському ґрунті різко подібні. Про обидві фонemi *ě та *ε в дописемний (племінний) період знаємо тільки те, що вони були дієзні і одна з них мала носовий тембр. В подальшому наголошений континуант *ě > (ie, ê)* та *ε > ('a) ще більш увиразнився, ненаголошений – частково редукувався, що призвело до позиційного нерозрізнення рефлексів *ě, *ε > e. Дані поліських пам'яток та сучасної діалектології показують, що обидва континуанти під наголосом зберегли здатність палаталізувати попередні приголосні, а в ненаголошеній позиції перед ними приголосні стверділи. Ареали цих ізофон збігаються майже поговірково. Тобто, так зване вторинне пом'якшення

приголосних перед $e < \check{e}, \epsilon$ [Залеський 1989, 50] у ненаголошеній позиції не торкнулося поліських, передовсім серцевинних, говірок. На відміну від південноукраїнських, північні зберегли давню веллярність приголосних у вказаних позиціях, затримавши розвиток вторинного пом'якшення.

У пам'ятках XIV-XVII випадків написання $e < ('a)$ в ненаголошеній позиції фіксується менше, порівняно з $e < (\epsilon)$, але щодо давності – то вони відзначаються, як правило, в одних і тих грамотах. Тобто, ця особливість як живомовна для жителів Полісся щонайменше у XII-XIII ст. вже була характерною. Зрештою, у найдавніших пам'ятках (XI-XII ст.), писаних у Києві, абсолютно превалювала буква ѧ відповідно до ϵ . І ніщо не суперечить припущенню, що вже тоді писар-поліщук цю букву прочитував по-різному залежно від наголосу. Варто врахувати, що $\epsilon > e$ в ненаголошеній позиції та $\epsilon > 'a$ під наголосом характеризує тільки вище окреслений ареал поліських говірок, чим протиставляється не лише решті східнослов'янських, а й слов'янських мов і діалектів узагалі. У зв'язку з чим, можливо, є сенс говорити про консервативність серцевинних поліських говірок, де так надовго затримались окремі рефлекси праслов'янських вокалів.

Полісся в часи Київської Русі, знаходячись у центрі Східної Славії, являлося центром східного слов'янства і архаїчною слов'янською зоною. Лісостепова Україна, центральна Білорусь, середнє і верхнє Подесення знаходилися на периферії східнослов'янської території. Тут почали формуватися нові етно-діалектні зони, що стали основою української, білоруської та російської мов. Полісся ж стало периферією новостворених етно-мовних утворень [Климчук, 241].

Очевидно, думку Ф.Климчука варто визнати цілком слушною і особливо актуальною при коментуванні мовних явищ, які ніяк не ув'язуються у загальні схеми пояснення тих чи інших лінгвальних процесів крізь призму погляду на них з точки зору існування окремих східнослов'янських мов – української, білоруської, російської (а найперше міфічної єдиної давньоруської) як сформованих самостійних систем уже в період Київської Русі (IX-XII ст.). Дійсно, Полісся, як архаїчна зона не лише східної Славії, але й всього слов'янського світу в цей час чітко протиставлялось у мовному плані протобілоруським та проторосійським діалектам і менш виразно, але все ж виділялось і з протоукраїнських.

Наведений матеріал дозволяє зробити ряд висновків.

- 1) Поліська рефлексія ϵ залежала від наголошеності і відбувалася в передісторичний період, коли в цих говірках виникає нова просодична модель з довготою і напруженістю наголошених голосних та недовготою і ненапруженістю ненаголошених.
- 2) Перехід $\epsilon > e$ (*памет'*) в ненаголошеній позиції слід прямо пов'язувати з $'a > e$ (*пойес*) та $\check{e} > e$ (*дедок*) у таких само позиціях, і проходив він не опосередковано, а безпосередньо з ѧ після втрати носового тембру.
- 3) За даними пам'яток перезвук $\epsilon, 'a > e$ найраніше і найпоєднаніше відбувся у діалектах чеської мови (завершився у XIII ст.) та української (поліське наріччя – завершився найпізніше у XIV ст.). Умови протікання в згаданих територіально-мовних утвореннях були різні: в чеській мові залежно від твердості/м'якості сусіднього приголосного (безвідносно до наголошеності); в поліських говірках – залежно від наголосу (безвідносно до сусідства м'яких). У говірках західнополіських, підляських, холмських, південно-західних українських, мазовецьких, частково малопольських (південно-східна Люблінщина) цей перезвук є своєрідною контамінацією рефлексів, що постали у праареалах – чеському і поліському. В цих територіально-мовних утвореннях (назвемо їх ареалами другої хвилі перезвуку $\epsilon, 'a > e$), як правило, умови протікання поєднують і наголошеність, і сусідство приголосних (пор. дані сучасної

- лінгвогеографії [ОЛА, Кк. 42, 44]. Носії новгородсько-псковських говірок, що становлять абсолютну периферію аналізованого перезвуку, очевидно, так чи інакше в минулому були пов'язані із якимось праареалом.
- 4) Аналіз пам'яткового та сучасного говіркового матеріалу дозволяє констатувати, що наявність фонетичної особливості $\epsilon, 'a > e$ у ненаголошеній позиції (*паметь, деветь*) не дає підстав відносити пам'ятку до білоруських, оскільки ця риса поширена переважно в зоні говірок, де повністю відсутній «білоруський комплекс» (термін В.Чекмонаса [Чекмонас, 39]. Ставши у XVI ст. літературно-писемним узусом, ця північноукраїнська риса проникає у всі без винятку писемні центри Білорусі і Литви та частково півдня України (де, зрозуміло, записи здійснювалися руською мовою).
 - 5) Хоч традиційно вважається, що про артикуляційне наповнення так званих «непрозорих» фонем $\text{ѣ}, \text{ѧ}$ можемо судити, враховуючи дані переважно сучасних слов'янських мов та діалектів, оскільки у писемних пам'ятках живе мовлення майже не відбивалося, все ж, деякі мовні особливості пам'яток дозволяють нам говорити з великою вірогідністю про їхню звукову реалізацію. Так, графічне передавання давнього $*\epsilon$ дозволяє констатувати практично повну графічно-звукову відповідність і відносити таку пам'ятку до поліських, якщо у ненаголошеній позиції маємо ϵ , а під наголосом \square . Це чи не єдина «гарантована» поліська риса, що знайшла відбиття у найдавніших пам'ятках. Для порівняння поліські відповідники колишнього $*\epsilon$ (графемне відображення $\text{ѣ}, \epsilon$ (вкрай рідко \square) з незначним переважанням написання ϵ в ненаголошеній позиції) можна трактувати трояко: як поліський рефлекс, як давня писемна традиція, зрештою, як білоруський вплив. У випадку континуації $e < *\epsilon$ (ненаголошеного) такої неоднозначності нема.
 - 6) Якщо прийняти підтримувану рядом вчених гіпотезу про антський та склавінський етномовні союзи, на які розпалася праслов'янська спільнота [Седов, 118; Залізняк, 126; Півторак, 59-61; Царук, 96-104], то треба визнати, що північноукраїнський (поліський) територіально-мовний простір і південноукраїнський входили до одного з них (антського), очевидно, на ранніх етапах їх виокремлення. Пізніше ж, коли ці союзи розпадаються на протодіалекти окремих слов'янських мов, поліське наріччя вже виразно протиставлялось південноукраїнським.

Література

Антошин	- Антошин Н.С. Язык молдавских грамот XIV-XVI веков. АДД. – Л., 1961.
АУМ	- Атлас української мови. Т.1- К., 1984. – Т.2. - К., 1988. – Т.3. - К., 2001.
Бернштейн	- Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.
Варченко	- Варченко І.О. Лубенські говірки і їх діалектна суміжність. – К., 1963.
Васильев	- Васильев Л.Л. С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотированный юс малый» в сознании писцов некоторых древних памятников? РФВ. Т.69. – кн. 1. – 1913.
Witkowski	-Witkowski Wiesław. Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku. – Kraków, 1969.
Владимиров	- Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорина. – М., 1880.

- Вступ - Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1966.
- Ганцов - Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). – К., 1923.
- Грушевський - Ілюстрована історія України. – Київ-Львів. 1913.
- ДАБМ - Дьялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск, 1963.
- Dejna - Karol Dejna. Dialekty polskie. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.
- Жилко 1962 - Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – №2. – 1962.
- Жилко - Жилко Ф.Т. Особенности диалектных групп украинского языка // Вопросы диалектологии восточнославянских языков. – М., 1964. – С. 27-31.
- Залеський - Залеський А.М. Континуанти праслов'янських *ę* та *a* (після м'яких приголосних) у говорах української мови // Мовознавство. – 1970. – №3. – С.39-50.
- Залеський 1989 - Залеський А.М. Говірки Київського Полісся // Київське Полісся. – К., 1989.
- Залізняк - Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
- Карский - Карский Е. Западнорусский сборник XV в. // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962.
- Карский Лит. - Карский Е. О языке так называемых литовских летописей // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962.
- Карский Катех. - Карский Е. Два памятника старого западнорусского наречия: лютеранский катехизис 1562 г. и католический катехизис 1585 г. // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962.
- Карский Авр. - Е. Особенности письма и языка рукописного сборника XV в., именуемого летописью Авраамки // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962.
- Карский Бел. - Карский Е. Белоруссы. – Т.П. – Вып. 1.– Варшава, 1908.
- Керницький - Керницький І.М. Фонетичні особливості мови “Війтівських книг” XVI-XVII ст. с. Одрехови в порівнянні з сучасними говорами // Дослідження і матеріали з української мови. – Т.IV. – К., 1963.
- Клімаў - Клімаў І.П. Мова перекладу Евангелля В.Цяпінскім. АКД. – Мінск, 1997.
- Климчук - Климчук Ф.Д. Полесье и этногенез восточнославянских народов // Український діалектологічний збірник. Книга 3. К., 1997.
- Котков - Котков С.И. Южновеликорусское наречие в XVII ст., М., 1963.
- Kuraszkiewicz - Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wolyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934.
- Kuraszkiewicz 1985 - Kuraszkiewicz W. Rozwój 'a na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskich Podlasia i Chełmszczyzny // Ruthenika. – Warszawa, 1985.
- Kuraszkiewicz Pryczynek - W. Poczynek do iloczasu małoruskiego // Ruthenika. – Warszawa, 1985.
- Łesiów - Łesiów M. Język testamentu pisanego w Chełmie z 1648 roku, «Slavia Orientalis», XII, nr. 3, Warszawa 1963.
- Łesiów 1965 - Łesiów Michał. Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku // Slavia Orientalis. Rocznik XIV. 1965. - №3.
- Лесів 1997 - Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава, 1997.
- ЛГБГ - Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск, 1969.

- Splawiński-Stieber - Lehr-Splawiński T., Stieber Z. Gramatyka historyczna języka czeskiego. Część I. – Warszawa, 1957.
- Лохвицька книга Маркевич - Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986.
- Маркевич Н. Левобережная Украина в XV-XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. - №4-6. – С. 99-10.
- Meleško - Pseudo-Meleško. A Ukrainian Apocryphal Parliamentary Speech of 1615-1618. A study by Bohdan A. Struminski. Harvard Ukrainian Research Institute, 1984.
- Мойсієнко - Мойсієнко В.М. Українська пам'ятка з виразними ознаками живого мовлення // Волинь-Житомирщина. - № 11. – 2003.
- Мойсієнко Холм - В. М. Пам'ятка української мови з півдня Холмщини // Slavia Orientalis. Rocznik LII. Nr. 4. – Kraków, 2003.
- Назаревскій - Назаревскій А. Евангеліє 1581 года в переводе В. Негалевского. – К., 1911.
- Німчук - Німчук В.В. Про походження українських діалектів // Україна. Наука і культура. Вип. 26-27. – К., 1993.
- Німчук 1997 - Німчук В.В. Київський Псалтир 1397 року – пам'ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. Книга 3. – К., 1997.
- Німчук СЄ - Німчук В. Передмова // Скотарське учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 року. – Сомбатгей, 1997.
- Огієнко - Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський “Апостол” 1560 року. – Варшава, 1930. – С. 249-251.
- ОЛА - Общеславянский лингвистический атлас: Серия фонетико-граматическая. Вып. 2а. Рефлексы *ѣ. – М., 1990.
- ПЄ - Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерованний текст. Словопоказчик. Підгот. до вид. І.Чепіга за участю Л.Гнатенко. – К., 2001.
- Півторак - Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988.
- Сєдов - Сєдов В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979.
- Тимошенко - Тимошенко П.Д. Из спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1971.
- Тимченко - Тимченко Е. К вопросу о рефлексах праславянского ѣ в северноукраинских говорах // Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР. – Л., 1928. - СІ. - № 3.
- Fałowski - Fałowski Adam. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuitskiego z 1585 roku. – Kraków, 2003.
- Филин - Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – М., 1972.
- Царук - Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998.
- Чекмонас - Чекмонас Валерий. Из истории формирования белорусских говоров // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў. – Мінск, 2001.
- Чепіга - Чепіга І.П. Іоанікій Галятовський. Ключ розуміння. – К., 1985.
- Czyżewski - F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. – Lublin, 1994.

- Шевельов - Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – Харків, 2002.
 Шимановский - Шимановский В. Очерки по истории русских нарѣчій. Черты южнорусскаго нарѣчія. – Варшава. 1893.
 Stieber - Stieber Z. Zarys gramatyky porównawczej języków słowiańskich. – Warszawa, 1989.
 Ярошенко - Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV-XV вв. – К., 1931.

Джерела

- Г - Грамоти XIV ст.– К., 1974.
 УГ - Українські грамоти XV ст. – К., 1965;
 АЛ 1561 - Справи актової книги Луцького гродського уряду 1561 року. Підгот. до друку В.Мойсієнко // Волинь-Житомирщина. - №8. – 2002. – С.5-9.
 АКр 1568 - Актова книга Крем'янецького земського уряду 1568 року. Зберігається в ЦДІА України у м. Києві фонд 22, опис 1, справа 2.
 АЖ – 1 - Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. Підгот. до вид. М.Бойчук. – К., 1965.
 АК – 1590 - Актова книга Житомирського гродського уряду 1590 року. Зберігається в ЦДІА України у м. Києві фонд 11, опис 1, справа 2.
 АЖ – 1605 - Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. Підгот. до вид. В.Німчук, В.Русанівський та ін. – К., 1981.
 АЖ – 1609 - Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. Підгот. до вид. В.Німчук, В.Русанівський та ін.– К., 1981.
 АК – 1611 - Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. Підгот. до вид. А.Матвієнко, В.Мойсієнко. – Житомир, 2001.
 АК 1635 - Актова книга Житомирського гродського уряду 1635 року. Зберігається в ЦДІА України у м. Києві фонд 11, опис 1, справа 2.
 АЖ – 1649 - Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. Підгот до вид. В.Німчук, В.Русанівський та ін. – К., 1981.
 АЖ – 3 - Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 року // Волинь-Житомирщина. - № 2. – 1998
 ВГ - Волинські грамоти XVI ст. Підгот. до вид. В.Задорожний, А.Матвієнко – К., 1995.
 КПС - Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). Підгот. до вид. В.Німчук, Н.Яковенко та ін. – К., 1991.